

JUKKA
RISLAKKI

VORKUTA!

ÜLESTÕUS SUNNITÕÕLAAGRIS

Originaali tiitel:

Jukka Rislakki

Vorkuta!

Vankileirin kapina ja sen suomalainen johtohahmo

Werner Söderström Osakeyhtiö (WSOY)

Helsinki 2013

Tõlkinud Andres Adamson

Toimetanud Piret Ruustal

Kujundanud Lemmi Kuulberg

Küljendanud Erje Hakman

Välja antud Bonnier Rights Finland (Helsinki) loal

© Jukka Rislakki ja WSOY, 2013

© Tõlge eesti keelde: Kirjastus Argo, 2016

www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9949-527-68-7

Trükitud trükikojas Print Best

Parim oleks minu meelest praegusel hetkel öieti *Stenkohl*,
sest see on inimkonna arengule tähtsam kui 'mat' –
see on sadade tuhandete aastate kivistunud soojus ja valgus,
mis – eemaletõukavast välimusest (must, nurgeline, raske, kõva)
hoolimata – liigutab, valgustab, soojendab,
ajab ringi hiigelmasinavärke.

Tänk pa det.

O. V. Kuusinen Elmer Diktoniusele kivisöest

Vorkuta probleemid, selle tragöödia ja võigas saladus
said alguse söe ja bolševismi ühendusest.

Ryszard Kapuscinski

Hundikoerasajand.

Brodsky

Sisukord

Eessõna eesti lugejaile	7
Eessõna soomekeelsele väljaandele	9
1. Saladus	11
2. Isokyrö poiss	13
3. Vorkuta	44
4. Seltsilised	95
5. Võimuvõitlus	106
6. Streik	131
7. Etendus	190
8. Kiri	228
9. Häving	230
10. Statistika	255
11. „Organiseeritud nõukogudevastane sabotaaž”	266
12. Prikä mõistatus	305
13. Kengiri „vabariik”	315
14. Novotšerkassk 1962	329
15. Lõpetuseks	333
Lisa: Vorkuta Retšlag	348
Mõisteid	349
Allikad	350
Pildiallikad	362
Isikunimede register	363

Eessõna eesti lugejaile

Selle eesti keelde tõlgitud Vorkuta-raamatu ülesehitus on sama-sugune kui Soomes ilmunud väljaandel, kuid olen paiguti lisanud mõningaid uusi andmeid, mis minu arvates võiksid eesti lugejale huvi pakkuda. Otsustasin jätta soomlasest vangist jutustavad esimesed peatükid oma kohale, sest lugejat võib huvitada ka soomlaste saatus samas veskis, mis jahvatas eestlasi.

Eri keeltes on ilmunud palju põhjalikke raamatuid Nõukogude Liidu vangilaagritest, ka Vorkutast. Olen neid loomulikult kasutanud. Teisalt võib neis käsitlustes ette tulla vigu ja valearvamusi, mis tulenevad sellest, et nende raamatute kirjutamise ajal polnud Venemaa arhiivid niigi palju avatud kui nüüd. Muidugi ei väida ma, et kogu tõde peitub arhiivides. Just seepärast vajataksegi mälestusi ja intervjuusid. Nagu teada, oli Vorkutas sunnitööl palju eestlasi. Mõnda neist oli mul võimalus küsitleda või õnnestus lugeda nende meenutusi. Mart Oja, kes enam kui aastakümne eest õigupoolest andiski sellele raamatule algtõuke, ei jõudnud kahjuks raamatu valmimist näha.

Vorkutas ja teistes Gulagi laagrites olid Baltimaade asukad ja ukrainlased Teise maailmasõja järel muudega võrreldes arvuliselt „üleesindatud”. On ajaloo ironia, et samad rahvad on nüüd enim mures Putini Venemaa pärast ja kõige rängemalt selle surve all. Nõukogude võim pidas neid omal ajal ohtlikeks vastasteks ja jagas neile rangeid karistusi. Vorkuta ülestõusust aastal 1953 olid just ukrainlased ja baltlased eriti aktiivsed ning maksid vastupanu eest ka ränka hinda.

See raamat räägib niisiis ka soomlastest. Eesti lugeja mäletab, et Soome ei paindunud 1939. aastal Nõukogude Liidu nõudmistele ja ähvardustele ees ning sattus – erinevalt Baltimaadest – idanaabriga

sõdadesse (1939–1940, 1941–1944). Hind oli kõrge, kuid Soomet ei okupeeritud ja ta säilitas iseseisvuse. Miks siis oli Nõukogude vangileerides nii palju soomlasi – ja mitte ainult sõjavange ja ingerlasi? Seepärast, et nõukogude võim vangistas hulgi Ida-Karjalasse asunud soomlasi ja Soomest saabunud ülehüppajaid, samuti ameerikasoomlasi, kes tulid Nõukogudemaad üles ehitama. Stalin pidas soomlasi kahtlasteks ja nende hävitamine algas 1930. aastail samaaegselt mitmete teiste vähemusrahvastega. Neid ei võetud Punaarmeele ega lubatud elada piiritsoonis. Vorkutas ja mujal Gulagis olid soomlastel ja Baltimaadest pärit vangidel niisiis kõik võimalused kokku puutuda ja üksteist aidata.

Minu raamat annab loodetavasti põhjaliku ülevaate Vorkuta vangide lootusetust olukorrast ja teisalt nende uskumatust mehisusest, samuti sellest, kuidas 1953. aasta vastuhakkajad omalt poolt mõjutasid arengut, mis viis lõpuks Nõukogude impeeriumi kokkuvarisemiseni. Seepärast ei võigi nüüdis-Venemaa juhid neile andestada.

Nüüd, mil minu Vorkuta-raamat, mis ilmus soome keeles sügisel 2013, jõuab eesti lugejateni, tänan selle eest kirjastust Argo ja raamatu tõlkijat Andres Adamsoni. Raamat on juba tõlgitud läti ja ukraina keelde ning kavas on see avaldada ka leedu keeles.

JUKKA RISLAKKI
Jürmalas novembris 2015

Eessõna soomekeelsele väljaandele

Minu tänu ei jõua enam Mart Oja ega Osvalds Porietiseni. Mõlemad juhtusid kümme aastat tagasi teineteise teadmata minuga ühendust võtma, et oma laagrikogemustest jutustada. Nemad äratasid minu uudishimu.

Vorkuta ühing Memorial saatis väärtuslikku teavet, tänan eelkõige Aleksandr Kalmõkovit ja Irina Vitmanit. Sõktõvkaris aitas mind uurija Anatoli Popov, kellelt sain ka mõned haruldased fotod, ja Petroskois Irina Nikitina. Alati oli valmis küsimustele vastma Matti Lehtiö, kelle ema oli Eino Prykä nõbu. Temalt sain ka fotosid Prykäst. Hilikka Eklund paotas jõudu säästmata Karjala mahukaid intervjuuarhiive.

Professor Alan Barenberg, doktor Horst Hennig, uurija Rutt Henrikus, uurija Pauli Kruhse, professor Leonards Latkovskis, uurija Nerijus Maliukevičius, toimetaja Aimo Ruusunen ja kirjanik Ülo Tuulik juhatasid mu huvitavate allikate juurde. Lisaks nõustus Hennig lahkelt intervjueerima „Eino Prykä laagris” olnud, nüüd Saksa maal elavaid endisi vange. Ruta Viņķele aitas tõlgitseda raskesti loetavaid kirju ja dokumente.

Tänan intervjueerimisega nõustunud endisi Vorkuta vange. Olen tänulik toe eest oma abikaasale Anna Žigurele, kes mäletab, kuidas ta jättis kolmeaastasena hüvasti oma vanaemaga, kes viidi vangirongiga itta: 66-aastane kirjanik sai 25-aastase karistuse frankofiilia eest. Oma elu lõpuni – aastani 2004 – hoidis Anna ema oma garderoobis Siberi-sõidu tarvis valmis pakse talveriiideid.

Raamatu kirjutamise kulusid aitasid katta WSOY sihtasutuse ja *Suomen Tietokirjailijat ry* stipendiumid.

JUKKA RISLAKKI
Jūrmalas 1. juunil 2013

2. Isokyrö poiss

Eino Jaakko Prykä sündis Isokyrö vallas Kylkkälä külas Tervajoe raudteejaama lähedal 20. jaanuaril 1919. Poisi isa oli küla töörahvamaja valvur Niilo Jaakko Prykä, ema Hilma, neiu põlvenimega Rintamäki, oli lihuniku tütar Vähäkyröst. Eino oli nende ainus laps.¹ Isa läks Ameerikasse², kus töötas kivi- ja metsatöölisena, ja pere järgnes kahe aasta pärast. Reisijate nimekirjast nähtub, et ema ja poeg sõitsid juulis 1925 Liverpoolist Bostonisse. Kooli läks Eino samal sügisel Fitchburgis Massachusettsis ning jätkas hiljem New Hampshire'is ja Vermontis. Ema Hilma töötas kokana ja pidas oma söögikohta.³ Pere naastes Soome lõpetas Eino Kylkkäläs ühe aastaga rahvakooli kaks esimest klassi. Tema vanemad ei käinud nüüd tööl, vaid pere elas Ameerika-aja säästudest. Juba järgmisel aastal koliti taas lombi taha, Göteborgi kaudu New Yorki. Kahel korral kolis Ameerikasse ka Eino onu Matti Prykä. Eino ja vanemate sihtkohaks oli juba tuttav Fitchburg, kuid nüüd oli suure depressiooni aeg ja isa

¹ EK-Valpo toimik A 4064, Prykä, Eino Jaakko, Soome Rahvusrhiiv ja Petroskoi soome teatri arhiiv; Karjala FSB teatis H-227, 26.9.2012; Lehtiö intervjuu. – Vene julgeolekupolitsei FSB arhiivis on ema nimi Riita Mäki Hilma Karlovna. – Prykä on vana põlistalu nimi Vähäkyrö valla Tapoila külas. Sõna *prykä* tuleb ilmselt õllekeetmist tähistanud rootsi sõnast *brygga*. Mõnedes soome k läänemurretes tähendab *prykä* randumissilda või laeva kapteni-silda. Olen sattunud kuulma ütlust „Me prykä ny gaffeplöron”. Vähäkyrös elas 19. sajandil Brykä-nimelisi isikuid.

² „Niile Jaakke Pryka, Isekyro, Finland, 26-aastane, saabunud maale 1923”, asunud ilma pereta Kopenhaagenist teele New Yorki laeval *Fredrik III*. ellisland.org/search; ancestry.com; intervjuu Ruusuneniga. – Ta ei olnud 26-aastane, kui sünniaasta oli FSB arhiivis mainitud 1898.

³ Soome Migratsiooniinstituudi (*Siirtolaisuusinstituutti*) andmestik; ancestry.com; Emigranten populär 1783–1951, svenska emigrantregister.

Eino Prykä lapsena.

jäi poole aasta pärast töötuks. Järgmine etapp oli Nõukogude Liit.⁴

Kanadast ja Ühendriikidest sooviti tulijaid Karjala Autonomset Nõukogude Sotsialistlikku Vabariiki üles ehitama. Karjala ANSV juhid kuulusid kohalikku soomekeelsesse vähemusse ja kutsusid neid Stalini loal.⁵ Puidueksport oli Karjala tähtsaim tuluallikas ja metsatrust *Kareelles* olulisim ettevõte. Esimene viisaastakuplaan nägi ette, et puidueksport nendelt aladelt viiekordistuks, ent tööjõudu ega muid ressursse selleks polnud. See oli Venemaa Euroopa-osa üks hõredama asustusega piirkondi. Moskva käskis värvata metsatöödele 101 000 hooajatöölist. See õnnestuski, kuid Edvard Gyllingi juhitud Karjala valitsuse arvates oli vaja koguni 800 000 uusasukat. Kehtestati üldine töökohustus ja peaaegu kogu elanikkond saadeti metsadesse. Peagi tuli kasutusele võtta ka vangide tööjõud.⁶ Põhja-Ameerika soomlased olid teretulnud – soomekeelsed, ametit oskavad, tasusid oma reisi eest ise ja annetasid lisaks valuutat, tööriistu ja masinaid. Tulijad ei pidanud olema kommunistlike organisatsioonide liikmed, kuid „kontrrrevolutsionääre” Karjalasse ei tahetud, nii et püüti tagada tulijate „tõsiusklikkus”.⁷ „Sõandan väita, et kui sotsialismi ehitamine oleks sõltunud neist soome

⁴ Matti Prykä Isokyröst, s. 1895, läks kahel korral USA-sse – esmalt 1914 ja teisel korral koos oma naise (Anna Prykä) 1933, ning juba 1935 naasis Anna ja Matti Euroopasse laevaga, mille reisijatest osa olid Nõukogude Liitu emigreerunud. Sellel Prykäde abielupaaril oli 1930. a-tel talu Lempääläs. Ellislandi dokumentide järgi saabusid Anna Prykä ja Josef Prykä Ameerikasse juba 1910 ja olid siis teel Chicagosse. Ellisland.org/search; Siirtolaisuusinstituutti; ancestry.com; Lehtiö ja Ruusuneni intervjuud.

⁵ Harpelle, 106.

⁶ Ibid., 135; Baron, 82, 118, 127. – Nõukogude Karjala metsa- ja saetööstuses oli 1930. aastal 68 000 töötajat ehk pool piirkonna tööjõust. Sosialistinen kalenteri vuodelle 1935, Leningrad 1934. – Nõukogude Karjalas oli vangileeride asukaid arvestamata u 210 000 elanikku aastal 1920, u 270 000 aastal 1926 ja 350 000 aastal 1935.

⁷ Kero, 65.

*Prykäde pere Ameerikas
1920. aastail.*

sisserändajatest, oleks sotsialism ellu viidud ja õnnestunud,” kirjutab Ameerika ja Karjala soomlane Mayme Sevander, kelle isa hukati 1938. „Kuid me olime vaid piisk meres...”⁸

Pahempoolsete agitatorite õhutatud Karjalalavik oli kuumim 1931, seejärel sisserändajate vool vähenes, vaibudes täielikult 1935 ja asendudes viletsate olude tõttu tagasirändega. On arvatud, et selle aja jooksul saabus Karjalasse 6000–7000 ameerikasoomlast. Umbes 15% neist kuulusid kommunistlikku parteisse. Nõukogude isikukaardi kohaselt ei olnud Eino Prykä partei liige.⁹

Metsatöölereid olid isegi hullemad kui sunnitöölaagrid.¹⁰ Sügisel 1935 teatas Edvard Gylling Moskvasse, et kolm tuhat USA ja Kanada soomlast tahavad Nõukogude Liidust lahkuda. Need pettunud, kes olid säilitanud oma passi, said lahkuda Soome kaudu, ehkki Soome ametiisikud andsid oma parima nende reisi raskendamiseks. Suurem osa Karjalasse jäänuist vangistati peagi „sotsiaalselt võõra

⁸ Sevander 2000, 17.

⁹ Eila Lahti-Argutina järgi värvati USA-st ja Kanadast 6925 inimest juba 1932. a kevadeks. Lahti-Argutina, 32. Karjala GPU registri kohaselt oli tolle aasta oktoobriks saabunud 4399 meest, naist ja last. Harpelle, 111. Baroni järgi (116) saabus Põhja-Ameerikast ehk isegi 10 000 inimest ja vähemalt pooled naasid peagi koju.

¹⁰ Baron, 184.

elemendina”. On arvatud, et Karjala täiskasvanud ameerikasoomlastest umbes iga kolmas kaotas Stalini aja repressioonides elu. Sevander loetleb nimeliselt üle tuhande ohvri.¹¹ Prykädel oli sugulasi peale Soome ja Karjala ka Nõukogude Liidus, teiste seas Eino vanaema õde oma perega, ja too nähtavasti meelitaski nad sinna. Hiljem, soomlaste-vastaste repressioonide alates, vangistati selle naise mees, vanim poeg ja väimehed.

Prykäde perekonda vedanud S/S *Gripsholm* saabus septembris 1931 Göteborgi ja sealt reisisi Leningradi. Nõukogude Liitu sõitjad ei pääsenud Soome sadamais maale, kuid Helsingis hõigati kaldale tervisi kodanlikule Soomele. Leningradist jätkus reis Nõukogude Karjalasse.

Eino vanemad töötasid Prääsä rajoonis Vilga metsapunktis, mis oli ameerikasoomlaste suuremaid töömaid. Jätkusõjas võitles Soome armee ägedalt Vilga kolhoosi pärast. Andekas Eino pääses otse Petroskoi (Petrozavodski) soomekeelse teise astme kooli kuuendasse klassi ja kooli lõpetamise järel suundus ta 1935 või 1936 Petroskoi teatrikooli teisele kursusele. Helsingis sündinud Ragnar Nyström (Rusko), endine Kerava punakaardipealik, oli kooli kunstiline juht. Prykä jõudis õppida koolis kaks aastat ja läbida kolm kursust, enne kui see 1937 suleti, nagu muudki soomekeelsed asutused.¹²

Karjala riiklik draamateater oli asutatud 1932 soome ja ameerikasoomse punaemigrantide poolt. Asja innukamaid eestvedajaid oli Nyström-Rusko, kes oli õppinud Leningradi režissuuriinstituudis ning kellest sai teatri pealavastaja ja kunstiline juht. Direktoriks oli

¹¹ Eneberg 61, 65; Dokumentaalfilm Karjala-palavikust, Soome TV 16.11.2011; Rislakki & Lahti-Argutina 26–27; Sevander 2000, 64, 177, 226; Kero 57–58, 207; Baron 180. – Lehmus (58) kirjutab allikale viitamata, et 3600 ameerikasoomlast sattusid sunnitöölaagritesse.

¹² Lehtiö e-kirjad 16.10. ja 19.10.2003; Airola 135; Punalippu 8/1989; Valpo (Soome kaitsepolitsei) Rovaniemi üksuse ülekuulamisprotokoll nr 12/41, 22.2.–6.3.1941. EK-Valpo toimik A 4064. – Kümneid vihke Prykät puudutavaid Soome vangla- ja Valpo-dokumente on mingil põhjusel Petroskoi arhiivis. Pean võimalikuks, et „punane Valpo” loovutas need Jätkusõja järel koos Prykäga, sest kõne all oli ju ellu jäänud Nõukogude luuraja, kes naasis Nõukogude Liitu. Selline dokumentide üleandmine polnud ilmselt erand – vt nt Björkelund 52, 350. Tänapäeval on Soome Rahvusarhiivis täielikum kogu Prykä Valpo-dokumente.

Kuuno Sevander. Teatri juurde asutati teatrikool, kus Eino õppiski, ja hiljem muusikakool. Need valmistasid lõpetajaid ette kogu Karjala jaoks.¹³ Rusko „sai oma kukile” ligi kolmkümmend ameerikasoomlasest teatriharrastajat, millega ta leppis vastumeelselt, seda ka varjamata. Hiljem, repressioonide ajal, tunnistasid kritiseerijad „ameeriklaste importimise” teatri põhiveaks, kõige halva algpõhjuseks.¹⁴

Suur terror

Kevadel 1935 andis Nõukogude Liidu siseasjade rahvakomissar Genrih Jagoda poliitbüroo suuniste kohaselt käsu puhastada Leningradi oblast ja Nõukogude Karjala „kulakutest” ning „mitteusaldusväärsest ja nõukogudevastasest elemendist”. Nii muutusid soomlased esimestena rahvuspõhise küüditamise ohvriks. Arvata 26 000–27 000 ingerisoomlast küüditati Kasahstani ja Lääne-Siberisse ning soomlastest sisserändajad eemaldati piirivööndist. Leningradi NKVD¹⁵ sai käsu tugevdada piiride valvet ja puhastada Karjala spioonidest.¹⁶ Kui varem oli vangistamistel ja küüditamistel olnud klassipõhjendused, siis nüüd oli kriteeriumiks kuulumine teatud rahvusse. Nagu ütles justiitspolkovnik Leonid Kopolin oma esinemisel aastal 2000, deporteeriti (küüditati, pagendati) Nõukogude Liidu partei- ja riigijuhtide otsusel tänase Venemaa Föderatsiooni

¹³ Niemi 94; Sevander 2000, 100; Kauppala 2011, 250; Ruhanen 91.

¹⁴ Eklundi intervjuu.

¹⁵ Nõukogude Liidu julgeolekuorganid, KGB eellased, kandsid aastakümnete jooksul erinevaid nimesid, kuid kasutan selguse ja lihtsuse huvides peamiselt vaid nimelühendeid NKVD (siseasjade rahvakomissariaat) ja MVD (sise-ministeerium).

¹⁶ Kauppala 2011, 265; Kruhse & Uitto 15; Courtois 212. – Mõnede uurijate meelest oli Nõukogude Liidu Kaug-Ida 175 000 korealase deporteerimine Kesk-Aasiasse augustis 1937 esimene kogu rahva küüditamine. Barnes, 2011, 97. Teisalt aeti juba 1929–1930 sõjaliste ehitustööde jalust oma kodukohtadest u 18 000 ingerisoomlast kui „potentsiaalne vaenulik grupp”, kirjutab Baron (91, 168, 197, 286), kes peab seda esimeseks „rahvuslikuks deporteerimiseks”.